International Referred Research Journal, November,2010.ISSN- 0974-2832VoL.II*ISSUE-22

शोध पत्र

म. फुलेंची पेशवाईजी मीमांसा

November, 2010

* प्रा. डॉ. रामभाऊ मटकळे ** प्रा. डॉ. राजेंद्र साहेबराव धाये

* बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमत, हिगोंली
** संत रामदास महाविद्यालय, घनसावंगी, जालना (महाराष्ट्र)

मं.फुले यांचा जन्म ज्यावेळेस झाला त्यावेळेस महाराष्ट्रात नुकतीच ब्रिटीशांची राजवट प्रस्थापित झाली होती. पेशव्यांची राजवट नष्ट होवून एक दशकच पुर्ण झाले होते. तत्कालीन समाजात पेशवेकालीन राजवटीचे, प्रशासनाचे व समाजस्थितीचे अंश अस्तित्वात होते. त्यामुळे म.फुले यांच्या लिखानातून पेशव्यांच्या राजवटी विषयीचे, प्रशासन विषयीचे आणि तत्कालीन समाज स्थितीचे चित्रण उमटलेले दिसते. पेशवाई संबंधीच्या लिखाणात जे संदर्भ आहेत त्यातूनच त्यांना पेशवाईचे आकलन झाल्याचे स्पष्ट होते.

म.फुलेंनी आपल्या परीने पेशवाईचे जे वेगळेपण स्पष्ट केले त्यामध्ये पेशवे कालखंडात ब्राम्हणांना श्रेठत्व कशा पध्दतीने प्राप्त झाले याचे विश्लेषण येते. म.फुले म्हणतात,"कोकणस्थ सत्तारूढ ब्राम्हणांनी आरंभपासूनच त्यास गावोगावचे कुलकर्णी या कामावर मुकर करून आपल्या धर्माचे सरते करून घेतले. यावरून त्यास देशस्थ ब्राम्हण म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे. कारण देशस्थ ब्राम्हण व येथील मुळच्या शुद्र लोकांच्या रंगरूपी व देव्हाऱ्यातील कुलस्वामीशी बहुत करून मेळ मिळतो, व दुसरे असे की, देशस्थ व कोकणस्थ ब्राम्हणाचा हया काळापावेतो परस्परांशी रोटी व बेटी व्यवहार सुध्दा मुळीच होत नव्हता. परंतु कालच्या पेशवेसरकारांनी देशस्थ ब्राम्हणांबरोबर रोटी व्यवहार करण्याचा प्रघात घातला. सदरची व्यवस्था अमलात आणून आर्य ब्राम्हण भूपती झाल्यामुळे त्यांच्या बाकीच्या सर्व वर्णाच्या लोकावर पगडा पडून त्यास अठरा वर्णाचे ब्राम्हण गुरू म्हणू लागले व त्यांनी स्वतः स्वर्गपाताळ एक करून सोडल्यानंतर आता काही कर्तव्य राहिले नाही अशा बुध्दीने ताडपत्रे नेसून छातीवर तांबडी माती चोळून दंड थोपटण्याचे विसरून त्याबद्दल स्नानसंध्या करून अंगावर चंदनाच्या उटया लावून कपाळावर केशर कस्तुरीचे टिळे रेखुन स्वस्त बसून मौज मारण्याचा क्रम आरंभीला. त्यापैकी कोणी भांगेच्या तारेत नाना प्रकारचे अपस्वार्थी ग्रंथ करण्याचे नादात, कोणी योग मार्ग शोधून काढण्याचे खटपटीत पडून बाकी सर्वांनी आपआपसात एकमेकांनी एकमेकास अठरावर्णामध्ये ब्राम्हण श्रेष्ठ प्रचार सुरू केला."[1]महाराष्ट्रामध्ये ज्योवळेस पेशव्यांनी आपली सार्वभौम सत्ता प्रस्थापित केली व संपुर्ण मराठेशाहीचा कारभार आपल्या ताब्यात घेतला त्यावेळेपासून त्यांच्या स्वतंत्र राजवटीचा प्रत्यय येवू लागला. पेशव्यांनी आपल्या राजवटीच्या कारकिर्दीत जी एक संस्कृती जोपासली होती, ती म्हणजे पळी, पंचपात्रे, सोवळे-ओवळे,ब्राम्हण भोजने आणि दक्षिणा वाटप. पेशवाईत त्यांनी निर्माण केलेली ही संस्कृती अगदी कळसाला पोहचली होती.

पेशवाईतील दक्षिणा आणि जेवणावळी:-

म.फुले पेशव्यांच्या कारकिर्दीत ब्राम्हणांच्या दक्षिणा व जेवणावळीची काय स्थिती होती याविषयी म्हणतात, "रावबाजीच्या राजवटीत ब्राम्हणांना दक्षिणा देण्यात धरबंधच राहीला नाही. दिसेल त्या ब्राम्हणाला दक्षिणा दिली म्हणजे पूण्य लाभते अशी त्यांची समजूत झालेली दिसते. दक्षिणा वाटण्यास पवित्र श्रावण महिण्यात आरंभ होई आणि ते कार्य अनेक दिवस चाले. मोठया ब्राम्हण पंडितांची परिक्षा शनिवार वाडयात होई आणि जे ब्राम्हण परिक्षा द्यावयास तयार नसत त्यांना पर्वती टेकडीच्या पायथ्याशी रमण्यात दक्षिणा वाटण्यात येत असे. रमण्यातील ज्या भिक्षुकाजवळ शालीग्राम असे त्या शालीग्रामा इतकीच दक्षिणा त्या शिक्षुकाला मिळत असे. ज्यावेळी तुट पडे तेंव्हा ते ब्राम्हण भिक्षुक पेशव्यांच्या पागा मधून बनावट शालीग्राम पैदा करीत. पेशव्यांचे नोकर उंटाची लीद सुकवित आणि ते शालीग्राम म्हणून विकीत. ब्राम्हण ते बनावट शालीग्राम तुळशीच्या पानानी आणि फुलानी झाकुन ठेवीत आणि रावबाजी मोठया भावीकतेने त्या शालीग्रामाना नमस्कार करी."[2]

भारतातील कांची, श्रीरंगपट्टन, कुंभकोन, तंजावर, काशी, कनोज आणि मथुरा, अशा अनेक नगरातून पुण्यास येवून ब्राम्हण गर्दी करीत असत. आणि पेशवे त्यांच्यावर दक्षिणेचा वर्षाव करीत असत. एका वर्षी दक्षिणा मिळविण्याऱ्यांची जास्तीत जास्त संख्या साठ सहस्त्र, त्यांना दहा लाख रूपयांची रक्कम वाटण्यात आली होती. रावबाजीला कृष्णाचा अवतार माननारे हे हजारो भोजनभाऊ ज्यांच्या बाजूने लढले असते तर त्यांची गादी वाचली असती.३ म.फुले यांनी पेशवेकाळात वाटल्या जाणाऱ्या दक्षिणेच्या संदर्भात सविस्तर लिहले पण पेशवाईत ब्राम्हणांना दिल्या जाणाऱ्या जेवणावळी संदर्भात फक्त पूढील प्रमाणे संदर्भ दिला आहे.

"पेशवेकाळात शेतकऱ्यांकडून गोळा केलेल्या साऱ्यावर ब्राम्हण भिक्षुकांच्या जेवणावळी होत असे. दररोज पर्वतीसारख्या संस्थानावर आज काय, फक्त ब्राम्हणास तुपपोळीचे जेवण व वर दहा दहा रूपये दक्षणा, आज काय, ब्राम्हणास लाडूचे जेवण व वर वीस रूपये प्रत्येकास दक्षणा, आज ब्राम्हणास केशरभाताचे जेवण व वर ओगराळे भरून रूपये प्रत्येकास दक्षिणा.... दररोज ब्राम्हणास येथेच्छ भोजन घालून वर रगड दक्षिणा देण्यात व बक्षिसे देण्यांत प्रजेस अति दुःख होवून वसूल केलेल्या सर्व पैशाची नासाडी करून टाकली होती." [4] या संदर्भात डॉ.पी.ए.गवळी यांनी दिलेला तपशील अतिशय मनोरंजक असून तो पुढील प्रमाणे स्वतः भोजनास सोन्याचे ताट, सोन्याच्या वाटया अठ्ठावीस, सोन्याचे चमचे, अठ्ठावीस हे सर्व रूप्याचे चौकीवर ठेवून नंतर जेवण करीत.मुलांस सर्व चांदीचे सामान असे. मंडळीस केळीचे सव्वा हात लांबीचे पान असे. दहा भाज्या, दहा चटण्या, कढीस व तुपास एक एक द्रोण. तुप पाहिजे तितके वाढीत. सर्व सैपाकास तुपाची फोडणी असे. खाशा पंक्तिशिवाय ज्या ज्या पंक्ति त्यास दररोज पुरणपोळी असे. अशा पक्तिंस दोन्ही वेळा वांजत्री असत. याशिवाय दर पंक्तिस रांगोळया, पाट, केशरीगंध, उदबत्या असत. दररोज शेरभर केशर

खर्च होत असे. अच्छेर उदबत्ती, अच्छेर आरतीकरिता कापूर, अष्टगंध, शिवाय फुलें कधी कधी लाख वाहत असत.[५]

पेशवेकालीन गुन्हे आणि शिक्षा स्वरूप :-

पेशवाईतील गुन्हे आणि शिक्षा यांचे जर स्वरूप पाहिले तर पेशवाईच्या काळात शिक्षा देत असतांना मानसाने केलेल्या गुन्हयापेक्षा त्या गुन्हेगाराची जात कोणती याचाच विचार प्रामुख्याने केला जात असे, व जातीवर आधारित शिक्षा दिली जात असे. [६] महात्मा फुले यांनी पेशवाईच्या कालखंडात दिल्या जाणाऱ्या वेगवेगळया प्रकारच्या शिक्षांच्या संदर्भात आपले विश्लेषण दिले आहे. म.फुले यांची या संदर्भातील माहिती तपासल्यावर शिक्षा देण्याच्या संदर्भात असमानता व विषमता ही जातीवर आधारित होती. हेच स्पष्ट होते. इतिहासावरून पाहिले असता असे समजते की, कित्येकांनी एखाद्या मिथ्या व क्षुल्लक कारणाकरिता प्रजेपैकी शेकडो गुन्हेगारास त्रस्त करून शेवटी त्यास मोठे दुष्टरीतीने जिवानीशी मारावे. कित्येकांनी आपल्या दुष्ट वासना तृप्त करण्याकरिता कुलीन पतीव्रता आणि सुंदर अशा दुसऱ्यांच्या स्त्रियांची जुलूमाने अभिलाषा धरावी आणि लहानसहान अपराधारिता मनुष्यांचे हालहाल करून त्यास देहान्त शिक्षा द्यावी. यावेळेस मनुष्यास शिक्षा देण्याचाही मार्ग मोठा विलक्षण व भयंकर होता. याविषयी केवळ ऐकिले असता हल्लीच्या काळातला कसाही मणूष्य असला तथापि त्याचे अंतःकरण कळवून येवून भयाने सर्वांगास काटा आल्याशिवाय राहणार नाही. पहा सूळावर देणे हे किती घोर कृत्य आहे. त्याचे सूईसारखे अणकुचीदार अग्रावर मणूष्यास बसवून ते अग्र या मनुष्याचे मस्तक फोडून बाहेर निघेपर्यंत त्यास खाली ओढणे म्हणजे निर्दयतेची पराकाष्टा झाली. तसेच मणुष्याचे अंग चाबकाने अथवा झाडाच्या फोकाने फोडून सर्वांगातून रक्त वाहावे तोपर्यंत मारून त्याजवर मिठांचे अथवा चिंचेचे पाणी वरून शिंपडावे आणि त्यापासून त्यास अत्यंत व्यथा प्राप्त होवून तो तडफडून तडफडून कसा तळवळत आहे हे पाहावे. अथवा त्याची मोट बांधून या हत्तीस खडकाळ रस्त्यावरून फिरविणे (प्रख्यात व पराक्रमी विठोजीराव होळकरासारखे वीराची निमकहराम पेशव्यांनी कशी दुर्दशा केली याची आठवण करा.)

अथवा मणुष्याचें तोंडात तेल शेंदुर अथवा शिसे पगळवून ओतने वगैरे शिक्षा केवळ व्देषामुळे अथवा यात्किंचीत अपराधामुळे प्रजेस सोसाव्या लागत. थोडकेच दिवसा मागे म्हणजे आर्य पेशवे यांचे शेवटचे कुलदिपक पुरूष रावबाजीचे कारकीर्दीचा अस्त होईपर्यंत, शेतकरी लोक शेतसारा देण्यात थोडेसे चुकले तर त्यास उन्हामध्ये ओणावे करून पाठीवर एक मोठा दगड द्यावा, अथवा त्या शेतकऱ्याच्या बायकोस त्याच्या पाठीवर बसवावे आणि खालून त्यास मिरच्यांचा धुर द्यावा. तात्पर्य त्या वेळेस प्रजेस दुःख देण्याच्या कामात जी काही सुधारणूक झाली होती, ती अन्य देशांतील प्रजेच्या दुःखाशी तुलणा करून पाहिली असता हटकून पहिले बक्षिस, हिजला कोणत्या रितीने अधिक दुःख प्राप्त होईल, कोणता उपाय योजला असता तिचे अकल्याण होईल. वगैरे शास्त्राचा रात्रंदिवस एकभावाने एक निश्चयाने जसे काय अभ्यासच करित होते की काय, असे वाटते. प्रजेस दुःख देणे म्हणजे तिला मारने, तोडने, लुटणे किंवा त्रस्त करने असा अर्थ समजत असत. प्रजेच्या अकल्यानात त्यास मोठा संतोष वाटावा ते प्रजा याचा अर्थ काही, कसपट ठेवून अथवा काही एक प्रकारची जनावरे समजत. त्यांचा उपयोग म्हटला म्हणजे त्यांनी राजे व त्यांचे जातीच्या लोकांकरिता त्यांचे स्त्रियांकरिता व मुलाबाळाकरिता धान्य उत्पन्न करावे व वस्त्रे विनावी. त्यांच्या करिता उन्हातान्हात खपावे आणि त्यास ज्या ऐषआरामाच्याच गोष्टी लागतात. त्या सर्व पुराव्यात हयाशिवाय दुसरा काही नाही.[७]

शेतकऱ्यांच्या दुःस्थितीचे वर्णन :

म.फुले यांनी शिवकालीन शेतकऱ्यांची परिस्थिती व पेशवेकालीन शेतकऱ्यांची परिस्थिती या दोन गोष्टीचा आढावा घेऊन या दोन मराठेकालीन राजवटीचा व त्यांच्या प्रशासनातील मूलभूत असलेल्या फरकांचा आढावा घेतला आहे. व त्यासंबंधात आपले मत व्यक्त केले आहे. ते म्हणतात, "काही काळा लोटल्यानंतर हजरत महमंद पैंगबराचे जहामर्द शिष्य, आर्यभटांचे कृत्रिम धर्मासहित सोरटी सोमनाथासारख्या मुर्तीचा तलवारीचे प्रहारांनी विध्वंस करून, शुद्र शेतकऱ्यांस आर्याचे ब्रम्ह कपटातून मुक्त करू लागल्यामुळे भट ब्राम्हणांतील मुकुंदराज व ज्ञानोबांनी भागवत बखरीतील काही कल्पित भाग उचलून त्यांचे प्राकृत भाषेत विवेकसिंधू व ज्ञानेश्वरी या नावाचे डावपेच ग्रंथ करून शेतकऱ्यांची मने इतकी भ्रमिष्ट केली की ते कुराणासहीत मदंमदी लोकांस नीच मानून त्यांच्या उलटा व्देष करू लागले. नंतर थोडा काळ लोटल्यावर तुकाराम या नावाचा साधू शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण झाला. तो शेतकऱ्यातील शिवाजी राजास बोध करून त्यांचे हातून भट ब्राम्हणांच्या कृत्रिमी धर्माची उचल बांगडी करून शेतकऱ्यास त्यांच्या पाशातून सोडविला या भयास्तव भटब्राम्हणातील अट्टल वेदांती रामदास स्वामींनी महाधूर्त गागाभटाचे संगनमताने अक्षरशून्य शिवाजीचे कान फुकंण्याचे सट्टल ठरवून अज्ञानी शिवाजीचा व निस्पृह तुकाराम बुवाचा पूरता स्नेहभाव वाढू दिला नाही. पूढे शिवाजी राजाचे पाठीमागे त्यांच्या मुख्य भट पेशवा सेवकांने शिवाजीचे औरस वारसास सातारचे गडावर अटकेत ठेवीले.

पेशव्याचे अखेरीचे कारकीर्दीत त्यांनी गाजररताळांची वरू व चटणी भाकरीवर गुजारा करणाऱ्या रकटया लंगोटया शेतकऱ्यांपासून वसूल केलेल्या पट्टीच्या द्रव्यातून त्यांच्या शेतीस पाण्याचा पूरवठा व्हावा म्हणून धरणे वगैरे बांधण्याकडे एक छदाम खर्च न घालता पर्वतीचे रमण्यात वीस वीस पंचवीस पंचवीस हजार भट ब्राम्हाणांस मात्र शाल जोडया वगैरे बक्षिसे देण्याचा भडिमार उठविला व हमेशा पेंढाऱ्यांनी लूटून फस्त केलेल्या शेतकऱ्यांपासून सक्तिने वसूल केलेल्या जामादारखान्यातून अज्ञानी शेतकऱ्यास निदान प्राकृत विद्या देण्याकरीतांही दमडीच्या कवडया खर्ची न घालता ब्राम्हणांची मतलबी धर्मशास्त्रे शिकणाऱ्या भट ब्राम्हणास शेकडो रूपयांची वर्षासने देण्याची चंगळ उडवून पर्वतीचे रमण्यातील कोंडवाडयात मात्र एकंदर ओगराळयांनी मोहरा पूतळयांची खिचडी वाटण्याची बाजीराव पेशवे साहेबांनी मोठी धूम उडविली. म्हणून आम्हास फारशे नवल वाटत नाही. कारण रावबाजी हे अस्सल आर्य जातीचे ब्राम्हण होते. सबब तसल्या पक्षपाती दानशुरांचे पर्वतीसारख्या एखाद्या संस्थानांत शेतकऱ्यांपैकी काही अनाथ रांडमुडीची निराश्रीत पोरक्या मुलामुर्लीची सोय केली नाही. फक्त आपल्या जातीतील भट ब्राम्हण गवई पूजारी व चारपांच हिमायती अंगातुक भट ब्राम्हणांस दररोज प्रातःकाळी अंगोळीस उनपाणी व दोनवेळा प्रतिदिवशी पहिल्या प्रतिची भोंजने मिळण्याची सोय करून हर एक निरशनास दुध पेंढे वगैरे फराळाची आणि पारण्यास व एकंदर सर्व सणावारास त्यांचे इच्छेप्रमाणे पक्कवानांची रेलचेल उडवून त्या सर्वास अष्टोप्रहर चौघडयासहीत गवयांची गाणी बजावनी ऐकत बसवून मौजा मारण्याची यथास्थित व्यवस्था लावून ठेविली आहे.[८]

पेशवाईत अतिशुद्र-शुद्रांची स्थिती :

म.फुले यांच्या जीवण कार्य आणि विचार यामध्ये त्यांनी शुद्र-अतिशुद्रांच्या मुक्तीचा विचार मांडलेला आहे. म.फुले यांच्या जिवीत कार्याचे शुद्र अतिशुद्रांची मानहानी, अवहेलना व पिळवणूक यातून मुक्तता करणे व या शुद्र अतिशुद्रांच्या गुलामगिरीच्या स्थितीला जे भटजी, शेटजी जबाबदार आहेत त्यांचा खरपूस समाचार घेणे हेच प्रमुख सुत्र होते. पेशवाईत ज्या अतिशुद्रांच्या नशिबी ही मानहानी लादलेली होती, त्यास पेशवाईची राजवट कशा प्रकारे जबाबदार होती याविषयी ते म्हणतात, “भूदेवाने इतर जातीशी पाहिजे तसे आचरण केल्यास हरकत नाही मात्र त्यांनी शास्त्रोक्तानुसार शिक्षा अमुक आहे. मात्र पांडव, कौरव इ. यादेशावर आर्य लोकांच्या वंशजापैकी क्षत्रिय राज्यकर्ते झाले, परंतु त्यावेळची आमची स्थिती पेशवाईत जशी होती व आज जशी आहे तशीच होती. याला काही आधार प्रमाणे नाहीत. त्यांच्या राज्य कारकिर्दीत हया आमच्या दु:खाचे बीज पेरले असावे व त्याचे रोप लावण्यांच्या सूमारास मुसलमान बहादरांनी या देशावर स्वारी केली. मराठ्यांच्या काळात सुध्दा आमात्यादि मंडळी ब्राम्हण जातीचीच होती. शौर्याची व मेहनतीची कामे शुद्राकडे होती. सुखाने राहुन व चैन भोगून नूसती मसलत देण्याची कामे तेवढी ब्राम्हणाची होती. ब्राम्हणांचे एवढे वर्चस्व असल्यावर ते आपल्या धर्माचा अभिमान सोडतील असे कदापिही घडणार नाही. आमचा राजा शुद्र असूनही आसपासची स्थिती अशी असता व त्याचे मन अशा प्रकारचे असता आमच्या दु:खाचा बोझा व अडचणी कमी होतील हे कधीही संभवणार नाही.”[९]

मुसलमानी राज्यात आमच्या स्थितीचे स्वरूप जे होते त्यापेक्षा भयंकर दु:खासह मराठे लोकांच्या राज्यात झाली म्हणण्यास बाधा येणार नाही व हे त्यावेळच्या व नंतरच्या पेशव्यांच्या कारकीर्दीतल्या आमच्या स्थितीची काही उदाहरणे दिल्याने स्पष्ट समजून येईल. मराठे लोकांच्या राज्यात जेंव्हा जासूदाचे काम आमच्या लोकांकडे होते तेव्हा मात्र आमचे थोडे बरे होते परंतू अशा रखरखीच्या कामास देखील आम्ही पेशव्यापुढे नालायक ठरलो. जासुदीचे काम जावून वेशीचे रक्षण करण्याचे काम आमच्याकडे लागले. गावांच्या बाहेर झोपडी बांधून राहणे व सरकारी इत्यादी बोझा बिगारीने ही कामे आम्हास दिली आहेत काय? आमची दशा आम्ही जसे कोणी अमानवच ठरलो, आम्हास गावात राहण्याची परवानगी नसावी येणे करून आमच्या राज्यत्यांच्या मनात आम्ही नीच व पशुवत ठरलो. हे सिध्द होत नाही काय? काम करून पशुस पोटभर मिळत नाही काय? आमची तुलना पशुपेक्षा काय अधिक होती? काम करकर करावे शेवटी त्याबद्दल आम्हास कोरडया भाकरीवर पोट भरण्यापुरते पैसे किंवा धान्य मिळावे, काय आमची दशा? पशु आमच्या पेक्षा बरे. आमची सावली देखील ब्राम्हणावर पडू नये एवढे आम्ही नीच म्हणून त्यांनी आम्हास काळया जाणव्याचे ब्राम्हण केले होते. ब्राम्हणांवर सावली पडू नये म्हणून आम्हास रस्त्यावर चालताना त्यास पाहून तो जाईपर्यंत खाली बसावे लागत असे. ह्यावरून पशूस आमच्या पेक्षा जास्त मोकळीक होती हे सिध्द होण्यास अवघड नाही. एवढेच नाही आम्हास मानव नदीवर वस्त्रे धुवावयाची असतील तर ज्या ठिकाणी घुतल्याने ब्राम्हणास आमचा वारा देखील लागणार नाही अशा ठिकाणी जाऊन धुवावी लागत असे.[१०] म.फुले यांनी केलेल्या पेशवाईच्या इतिहासाच्या मिमांसेचा अर्थ काय लावावयाचा यासंदर्भात धनंजय कीर लिहितात.“ शिवाजी महाराजांनी संस्थापिलेले मराठी राज्य चार प्रतापी पेशव्याच्या नेतृत्वाखाली विस्तार पावले, मराठ्यांनी मोंगल साम्राज्याचा पूर्ण पाडाव करून मुसलमानांच्या गुलामगिरीतून हिंदूना मुक्त केले. परंतु शाहुच्या मृत्यूनंतर शेवटच्या पेशव्यांच्या पेशवांईत मराठी राज्याचे रूंपातर ब्राम्हणी राज्यात झाले. शिवाजीने संस्थापिलेले राज्य चालविण्याची संधी ब्राम्हणांना जवळजवळ शंभर वर्ष लाभली. परंतू त्यांनी शिवाजीची न्यायप्रधान व गुनप्रधान राज्यपध्दती मोडून पेशवाईत ती अन्यायप्रधान नी जातिप्रधान बनविली, त्यामुळे अंतर्गत कलह वाढले, सांधिकरित्या राष्ट्रकार्य पूढे झाले नाही. जगातील नविन विचार, देशाकालास अनुरूप अशी अद्यावत देशरक्षणाची साधने ह्याविषयी राज्यकर्ते जागरूक राहिले नाहीत. शासनसंस्था, मुत्सेद्देगिरी, खेडयातील कारभार, सैनिक दल ह्यात पिढीजातपनाचे तत्व अखंडपणे चालू राहिले. त्यामुळे नवरक्ताच्या नि नवविचाराच्या अभावी राज्य कम कमकुवत झाले आणि विजीगीषू इंग्रज नेते नी मुरब्बी इंग्रज मुत्सद्दी यांच्या घणाखाली ते राज्य कोलमडून पडले अशी इतिहास साक्ष देते.[११]

निष्कर्ष :-

म.फुलेंनी केलेल्या पेशवाईच्या मिमांसेतून स्पष्ट होते की, छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शहाजी राजांच्या मार्गदर्शनाने आणि, जिजाबाईच्या प्रेरणेने स्थापन केलेले रयतेचे राज्य पेशव्यांनी मात्र आपल्या जातीपुरतेच मर्यादित केले. सामान्य रयत आणि शेतकऱ्यांकडे पेशव्यांनी काडीमात्रही लक्ष दिले नाही. रयत अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत असतांना त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून पेशवे आपल्या ब्राम्हण जातीच्या जेवणावळी आणि दक्षिणा वाटपातच गुंतले होते. ब्राम्हणांसाठी खास जेवणावळी व दक्षिणा वाटपाचा पेशवाईत उत आला होता. पेशव्यांच्या राजवटीत सामान्य रयत अन्नान्न करीत असतांना पेशवे मात्र दुसऱ्या दिवशीच्या जेवणामध्ये कोणकोणते पदार्थ ठेवायचे यासाठी आदल्या दिवशी खास बैठक बोलावून ते ठरवत होते. या काळातील सामाजिक परिस्थिती अत्यंत हिन अवस्थेला पोहचली होती. पेशवाईत अस्पृश्यांची अवस्था कशी होती हे सर्वज्ञात आहे. शुद्र व अतिशुद्रांना जी अवहेलना व मानहानी सोसावी लागली त्याला राज्यकर्ते म्हणून पेशवेच जबाबदार होते. म.फुले यांच्या पेशवाईच्या मिमांसेचा थोडक्यात तपशील पाहिला तर पेशवाईची राजवट ही महाराष्ट्रातील शुद्र अतिशुद्र आणि शेतकरी यांच्या दृष्टीने मानहानीची आणि अवहेलनेचीच होती असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ

१) फडके य.दि.व नरके हरी (संपादित) महात्मा फुले समग्र वाङःमय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई (पाचवी आवृत्ती)१९९१ पृ.१८८ २) कीर धनंजय,महात्मा जोतीराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९२ पृ.२८. ३) कित्ता, पृ.क्र.३९ ४) फडके य.दि.व नरके हरी (संपादित), उपरोक्त, पृ.क्र.३९० ५) डॉ.गवळी पी.ए.,पेशवेकालीन समाज आणि जातीय संघर्ष, प्रचार प्रकाशन,कोल्हापुर, १९८२ पृ.क्र.१२ ६) डॉ.गवळी पी.ए.,पेशवेकालीन गुलामगिरी व अस्पृश्यता, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर पृ.१९९ ७) फडके य.दि.व नरके हरी (संपादित), उपरोक्त, पृ.क्र.३८८-३८९ ८) कित्ता, पृ.२६६-६७ ९) कित्ता, पृ.६९९-७०० १०) कित्ता, पृ.७०४ ११) कीर धनंजय, पृ.क्र .०७